

## หัวใจในโลกที่ไร้หัวใจ

ศาสนาคือเสียงทอดถอนใจของชีวิตที่ถูกกดขี่ คือหัวใจในโลกที่ไร้หัวใจ  
คือจิตวิญญาณของสภาวะที่ไร้จิตวิญญาณ ศาสนาคือยาฝิ่นสำหรับผู้คน  
- Karl Marx (1844)

### บทนำ: หัวใจในโลกที่ไร้หัวใจ

โยบ (Job) เป็นชายผู้มั่งคั่ง มีครอบครัวใหญ่และจิตใจเมตตา เขามักช่วยเหลือผู้ยากไร้ เด็กกำพร้า และหญิงม่าย โยบใช้ชีวิตเยี่ยงผู้ศรัทธาที่เคารพเทิดทูนพระยะโฮวา ซึ่งพระองค์ก็ยกย่องโยบว่าเป็นคนดีและเที่ยงธรรม เป็นผู้ยำเกรงพระเจ้าและหลีกเลี่ยงความชั่วร้าย แต่วันหนึ่งซาตานก็แย้งว่า เพราะพระเจ้าอวยพรโยบให้มีชีวิตที่เพียบพร้อม เขาจึงยำเกรงและสรรเสริญพระองค์ หากต้องสูญเสียสิ่งที่มีอยู่ โยบก็จะหันมาสาปแช่ง

พระเจ้าจึงอนุญาตให้ซาตานทดสอบโยบ โดยมีข้อแม้ว่าห้ามพรากรชีวิต แล้วบททดสอบอันโหดร้ายก็เริ่มขึ้น แรกสุดมีกองโจรมาขโมยวัว ลา และอูของโยบไปจนหมด มีไฟหล่นลงมาจากท้องฟ้าเผาฝูงแกะจนหมดไหม้ คนรับใช้ที่คอยดูแลฝูงสัตว์ก็ถูกสังหารสิ้น ไม่เพียงเท่านั้น ในขณะที่ลูก ๆ ของโยบกำลังกินอาหารอยู่ ก็มีลมพายุพัดมาทำให้บ้านพัง ถล่มลงมาทับลูกของเขาคายเกลี้ยง

โยบใจสลาย ร่ำไห้ ฉีกทิ้งเสื้อผ้าอาภรณ์ทิ้ง โกองหัว และทรุดลงกับพื้น แต่เขาก็ไม่ได้เลิกนับถือพระเจ้า โยบยังเชื่อว่า เขาเกิดจากครรภ์มารดาตัวเปล่า ทรัพย์สินที่เขาครอบครองเป็นสิ่งที่พระเจ้าประทานให้ เมื่อพระองค์ประสงค์จะเอากลับคืน เขาก็จะยอมอ่อนน้อมรับ

ซาตานยังไม่หยุดแค่นั้น เสกให้โยบเป็นฝีรายทั้งตัว ตั้งแต่เท้าจรดศีรษะ ต้องเอาหินขว้าง แตกมาขูดตัว โยบเจ็บปวดรวดร้าวไปทั้งกายและใจ ภรรยาตำหนิโยบว่า ถึงขั้นนี้แล้วยังจะศรัทธาอยู่อีกหรือ ทำไมไม่สาปแช่งพระเจ้าแล้วก็เลือกความตาย ซึ่งน่าจะทรมานน้อยกว่า แต่ทั้ง ๆ ที่ไม่รู้เลยว่าเหตุใดจึงเกิดเรื่องร้ายเหล่านี้ และเหตุใดเรื่องเหล่านี้จึงต้องเกิดขึ้นกับเขา เพราะเขาไม่ได้ทำผิดบาปอะไร โยบก็เตือนภรรยาว่า เราไม่สามารถเลือกรับแต่สิ่งดี ๆ จากพระเจ้า โดยไม่รับสิ่งที่ไม่ดีได้

เมื่อสหายทั้ง 3 ของโยบทราบข่าว จึงเดินทางมาเป็นเพื่อนร่วมทุกข์ ทั้งสามร่ำไห้ ฉีกทิ้งเสื้อผ้าของตน และเอาผงดินทาตัว พวกเขา นั่งบนพื้นกับโยบ 7 วัน 7 คืน ไม่มีใครเอื้อนเอ่ยอะไรสักคำ เพราะเห็นว่าความทุกข์ของโยบนั้นหนักหนา ในที่สุด โยบก็เริ่มพูด เขาสาปแช่งวันเกิดของตนเองว่า เขาไม่ควรเกิดมาเลย เพราะเกิดมาก็เจอแต่ความทุกข์ระทม เพื่อนคนแรก กล่าวว่าโยบเป็นคนดี แต่ดันมาเจอความทุกข์ ซึ่งเป็นเรื่องแปลกเพราะคนดีน่าจะพบแต่สิ่งที่ดี แสดงว่าโยบต้อง

ทำบาปเอาไว้เป็นแน่ แต่เขายืนยันว่าไม่เคยทำ เพื่อนคนที่สองบอกให้เขาสำนึกผิด แต่โยบก็บอกว่าไม่ยุติธรรมเลย เขาไม่เคยทำผิด ไม่เคยลบหลู่พระเจ้าแม้สักครั้ง เหตุใดจึงต้องเผชิญชะตากรรมเช่นนี้ ด้วยอารมณ์น้อยเนื้อต่ำใจ โยบเผลอตำนานพระเจ้าว่า หากต้องการพรากทุกอย่างไปจากเขาทำไมไม่พรากชีวิตไปเสียด้วย จะได้ไม่ต้องทรมานแบบนี้

ในที่สุด เสียงของพระเจ๋าก็ลอยมาตามสายลม พระองค์ถามโยบว่า เจ้าดูหมิ่นพระองค์หรือ โยบผู้ศรัทธาก็บอกว่าไม่บังอาจ และกล่าวขอร้องที่เคลือบแคลงสงสัยจนศรัทธาโยกคลอน ผลสรุปคือพระเจ๋อบอกว่าหากโยบยังศรัทธาก็ต้องยอมรับชะตากรรมเสีย เพราะพระเจ๋ามีแผนการสำหรับทุกอย่าง มนุษย์ที่มีชีวิตจำกัดย่อมไม่อาจเข้าใจ เรื่องจบลงด้วยความสุข ในบั้นปลายพระเจ๋าก็ได้บันดาลให้โยบกลับมาครอบครองสิ่งที่เขาสูญเสียไป

เรื่องราวของโยบจากคัมภีร์พันธะสัญญาเดิมนี้ เป็นตัวอย่างที่ Michael Ignatieff (2021) ยกมาอธิบายเรื่องการปลอบประโลมใจ (console) ของมนุษย์ และอธิบายความทุกข์ที่มนุษย์ต้องเผชิญในชีวิต ซึ่งเป็นบทบาทหน้าที่หนึ่งของศาสนา โดยเฉพาะศาสนาเอกเทวนิยม ซึ่งเชื่อในพระเจ้าผู้ฤทธานุภาพและทรงสัพพัญญู ผู้ศรัทธาจึงจำเป็นต้องหาคำอธิบายว่า ปัญหาเรื่องความชั่วร้ายในโลกที่พระเจ้าผู้เปี่ยมเมตตาทรงเป็นผู้สร้าง (theodicy) และเหตุใดพระองค์จึงปล่อยให้คนดีต้องทนทุกข์ ในขณะที่คนเลวเจริญรุ่งเรือง

กล่าวได้ว่าข้อเสนอลหลักของ Ignatieff คือ ในโลกในที่เต็มไปด้วยความทุกข์ มนุษย์แสวงหาสิ่งปลอบประโลมใจ และพลังที่สำคัญก็คือศาสนา

## ศาสนาคืออะไร?

ในหนังสือเล่มเดียวกัน Ignatieff ยังกล่าวถึง Karl Marx เพื่อเปรียบเทียบระหว่างการปลอบประโลมใจมนุษย์ผ่านศาสนา และทางเลือกในการรับมือกับความทุกข์ที่ไม่ต้องการพึ่งพิงศาสนา

วลี “ศาสนาคือยาฝิ่น” อันโด่งดังของ Marx มักถูกหยิบยกมาเพียงบางท่อน และตัดทอนบริบท จนเกิดความเข้าใจที่คลาดเคลื่อนเกี่ยวกับมุมมองที่ Marx มีต่อศาสนา (กระทั่งกลายเป็นเครื่องมือปลุกปั่นความกลัวคอมมิวนิสต์ในช่วงสงครามเย็น) ทั้งที่เขาไม่ได้ปฏิเสธหรือวิจารณ์ศาสนาอย่างผิวเผิน หากแต่ต้องการให้เข้าใจบทบาทของโครงสร้างสังคมผ่านศาสนา (McKinnon, 2005)

ในฐานะยูวเฮเกลเลียน (Young Hegelian) Marx เห็นด้วยกับ Ludwig Feuerbach ที่มองว่า พระเจ้าเป็นภาพฉายของคุณสมบัติในอุดมคติของมนุษย์ และศาสนาเป็นรูปแบบหนึ่งของความแปลกแยก (alienation) ที่มนุษย์ฉายความดี พลังอำนาจ และความรู้ของตนไปยังสิ่งศักดิ์สิทธิ์ ซึ่งเป็นข้อเสนอลหลักในหนังสือ *The Essence of Christianity* แต่ Marx วิจารณ์ว่า

Feuerbach มองมนุษย์อย่างนามธรรมเกินไป โดยละเลยบริบททางสังคมและประวัติศาสตร์ (Ignatieff, 2011)

สำหรับ Marx แล้ว Feuerbach ลืมตั้งคำถามว่า แล้วเหตุใดผู้คนจึงต้องสร้างภาพฉายดังกล่าวขึ้นมาตั้งแต่แรกเล่า? ในขณะที่ Feuerbach กล่าวถึงแก่นแท้ของมนุษย์ (human essence) แต่ Marx บอกว่า มนุษย์เกิดขึ้นจากความสัมพันธ์ทางสังคมต่างหาก ไม่มีแก่นแท้ที่เป็นนามธรรมหรอก มนุษย์ไม่ใช่สิ่งมีชีวิตนามธรรมที่อาศัยอยู่นอกโลก แต่มนุษย์อยู่ในโลก อยู่ในรัฐ และอยู่ในสังคม และการใช้ชีวิตอยู่ในสถานะที่กดขี่และเอารัดเอาเปรียบนี้เองที่ทำให้ศาสนามีบทบาทในชีวิตมนุษย์ ในมุมมองนี้ ศาสนาจึงไม่ใช่ต้นตอของปัญหา แต่เป็นอาการที่สะท้อนความเจ็บป่วยทางสังคมหรือโครงสร้าง ดังนั้น เขาจึงตอบอย่างเจ็บแสบในข้อเสนอมติที่ 11 เกี่ยวกับ Feuerbach ว่า “ที่ผ่านมามาจนถึงตอนนี้ นักปรัชญาเอาแต่ตีความโลกไปต่าง ๆ นานา แต่ประเด็นสำคัญคือการเปลี่ยนแปลงมัน” (Marx, 1975)

เมื่อพิจารณาข้อความของ Marx เติม ๆ จะเห็นว่า ศาสนาคือเสียงทอดถอนใจของชีวิตที่ถูกกดขี่ และเป็นหัวใจในโลกที่ไร้หัวใจ กล่าวคือศาสนาหยิบยื่นความรู้สึกของการเป็นส่วนหนึ่งของชุมชน ความเห็นอกเห็นใจ การปลอบประโลม และการชี้นำทางจิตวิญญาณ ซึ่งเป็นสิ่งที่หาไม่ได้ในโลกทุนนิยมอันโหดร้ายและไร้มนุษยธรรม หรืออย่างน้อยก็ไม่ฟรี อย่างไรก็ตาม แม้ Marx จะยอมรับบทบาทของศาสนาในการปลอบประโลมผู้คน แต่เขาก็วิพากษ์วิจารณ์ว่า ศาสนาปกปิดต้นตอที่แท้จริงของความทุกข์ (Ignatieff, 2011)

การเปรียบเปรยศาสนากับฝิ่นจึงไม่ได้หมายถึงการดูหมิ่นศาสนา แต่คือการบอกว่า ศาสนาทำหน้าที่เป็นเครื่องบรรเทาความเจ็บปวดจากการกดขี่ทางเศรษฐกิจและสังคม แต่ไม่ได้แก้ไขปัญหาที่แท้จริง สำหรับ Marx เป้าหมายไม่ใช่การล้มล้างศาสนาโดยตรง แต่คือการเปลี่ยนแปลงโครงสร้างสังคม เพื่อให้ผู้ที่ทุกข์ยากไม่จำเป็นต้องพึ่งพาความสุขลวงตา (illusory happiness) อีกต่อไป (Marx, 1844)

McKinnon (2005) วิเคราะห์ว่า “ฝิ่น” ในงานของ Marx ไม่ได้เป็นเพียงสารเสพติด แต่คือคำอุปมา (metaphor) เพื่อวิพากษ์ระบบทุนนิยมในศตวรรษที่ 19 แม้ฝิ่นจะจัดเป็นยา แต่ก็ก่อผลกระทบต่อสังคมในวงกว้าง การใช้ฝิ่นเพิ่มขึ้นผูกพันกับคุณภาพชีวิตของชนชั้นแรงงานที่เสื่อมถอยจากสภาพแวดล้อมอุตสาหกรรมเปื้อนมลพิษ การระบาดของโรคหิวอด ความแออัดในเขตเมือง และสภาพการทำงานหนัก ปัญหาการใช้ฝิ่นในเด็กและเยาวชนยังสะท้อนถึงภาวะที่ผู้ปกครองต้องทำงานนอกบ้านหนักและนานขึ้นจนไม่มีเวลาดูแล

ในบริบทนี้ ฝิ่นจึงกลายเป็นอุปลักษณ์ของความโหดร้ายในระบบทุนนิยม เพราะแรงงานไม่เพียงแต่ใช้ฝิ่นเพื่อบรรเทาความเจ็บปวดทางกายภาพ แต่ยังใช้ศาสนาเป็นยาฝิ่นเพื่อหลีกหนีความทุกข์ทางจิตใจด้วย Marx จึงเสนอว่า การวิจารณ์ศาสนาคือรากฐานของการวิจารณ์โครงสร้างสังคมที่ลดทอนคุณค่าความเป็นมนุษย์ (McKinnon, 2005)

ในกรณีนี้ Marx เองก็ได้รับอิทธิพลจาก Rousseau ซึ่งเชื่อว่า มนุษย์เกิดมามีเสรีภาพ แต่พวกเขาถูกละทิ้งโดยธรรมชาติ Marx อธิบายต่อว่า มนุษย์มองไม่เห็นโชคร้ายที่บ่อนทำลายตนเอง เพราะตรวนนั้นประดับหุ้มด้วยช่อดอกไม้ ดังนั้น เขาจึงเสนอให้ “ดึงดอกไม้ปลอมออกจากโชคร้าย ไม่ใช่เพื่อให้นักมนุษยนิยมหน้าความจริงอันโหดร้ายโดยปราศจากภาพฝันหรือการปลอบประโลม แต่เพื่อให้เขาทำลายโชคร้ายทิ้งแล้วออกไปแสวงหาดอกไม้ที่แท้จริง” (Marx, 1844)

## เสียงทอดถอนใจของชีวิตที่ถูกกดขี่

ในแง่หนึ่งแล้ว ศาสนาจึงเป็นการแสดงออก (expression) ถึงความทุกข์ของมนุษย์ที่ถูกกดขี่ ในหลายกรณี ศาสนาเป็นเพียงหนทางเดียวที่ผู้ถูกกดขี่จะได้แสดงความเจ็บปวดร้าวในโลกที่ปฏิเสธความเป็นมนุษย์ของพวกเขา ดังนั้น หากพิจารณาศาสนาด้วยความโรแมนติกแบบ Marx แล้ว “เสียงทอดถอนใจ” นี้ก็ไม่ต่างอะไรกับเสียงร้องขอความช่วยเหลือของผู้ถูกกดขี่ (Marx, 1844)

ด้วยเหตุนี้ แม้จะเป็นภาพลวงตา แต่ก็ยังเป็นภาพลวงตาที่สะท้อน “ความปรารถนา” (desire) อันลึกซึ้งของมนุษย์ที่ใฝ่หาชีวิตในฐานะมนุษย์อันสมบูรณ์ แต่ไม่อาจบรรลุได้ภายใต้สังคมที่ไม่เป็นธรรม ความหวังจึงถูกฉาย (project) ไปยังสรวงสวรรค์ ดินแดนพระศรีอารีย์ หรือชีวิตหลังความตาย ที่ซึ่งเพียบพร้อมไปด้วยทุกสิ่งที่มนุษย์ต้องการ น้ำตาจะเหือดหาย ความทุกข์ทรมานจะยุติลง และมนุษย์จะได้พบความสงบสุขอีกครั้ง (Ignatieff, 2011) การอ่านความปรารถนาถึงโลกอุดมคติเหล่านี้จึงช่วยให้เราเข้าใจสภาพและเงื่อนไขในชีวิตของผู้ทนทุกข์มากขึ้น

ในแง่นี้ Marx ไม่ได้ดูหมิ่นความศรัทธาของผู้ตกทุกข์ได้ยาก หากแต่รังเกียจภาพลวงตาที่ศาสนาร่างขึ้นเพื่อกลบตันต่อของความเจ็บปวด แต่แม้ว่ามาร์กซ์อาจไม่ได้เคารพศาสนา เขาก็เห็นอกเห็นใจต่อชนชั้นกรรมาชีพที่มอบศรัทธาให้ศาสนาอย่างสุดซึ้ง ทว่าแทนที่จะมอบความศรัทธาแด่พระเจ้าผู้สมบูรณ์แบบ แต่อนุญาตให้มีความอยู่ดีมีสุขบนโลกเหมือนกับโยบ Marx เชื่อว่า มนุษย์ในฐานะสิ่งมีชีวิตผู้ผลิตสร้าง (homo faber) ชีวิตและสังคมที่ตนใช้ชีวิตอยู่ มีศักยภาพในการเปลี่ยนแปลงโลกให้เที่ยงธรรมกว่าเดิมได้ ดังนั้น หลังจากเขียนบทวิพากษ์ศาสนา ในช่วงปลายทศวรรษ 1840 Marx และ Engels สหายร่วมอุดมการณ์ จึงร่วมกันเขียนข้อเสนอเพื่อโน้มน้าวให้ผู้คนร่วมแรงกันเปลี่ยนแปลงสังคม ในตอนแรก Engels เสนอให้ใช้ชื่อหนังสือนี้ว่า “a confession of faith” แต่สำหรับ Marx ภาษาของศาสนาจะมีที่ทางในสังคมนิยมแบบวิทยาศาสตร์ (scientific socialism) ไม่ได้ ยุคแห่งการปลอบประโลมด้วยศรัทธาจบลงแล้ว พร้อมหนังสือชื่อ *คำแถลงการณ์พรรคคอมมิวนิสต์* ที่เลือกใช้คำว่า manifesto ซึ่งบ่งนัยว่าเป็นการประกาศเจตจำนงในการลงมือเปลี่ยนแปลงโครงสร้างสังคม ไม่ใช่ฝากชีวิตไว้กับศรัทธา (Ignatieff, 2011)

หลังจากนั้น นักสังคมศาสตร์จำนวนมากได้สานต่อแนวคิดนี้ ในด้านหนึ่ง ศาสนายังถูกมองว่าเป็นกล้องรูเข็มหรือแว่นทึบแสง (camera obscura) ที่บดบังความสัมพันธ์ทางสังคม สร้าง

ความชอบธรรมแก่ชนชั้นปกครอง รักษาสถานะภาพเดิม (status quo) และเบี่ยงสายตาของผู้ถูกกดขี่จากความทุกข์ในชีวิตประจำวันไปสู่สรวงสวรรค์เบื้องหน้า หรือกล่าวใหม่ก็คือ ศาสนา ความเชื่อ และอุดมการณ์ก่อให้เกิดจิตสำนึกที่ผิดพลาด (false consciousness) หรือเป็นพลังอนุรักษ์นิยม ทว่าในอีกด้าน นักวิชาการอีกกลุ่มก็พยายามชี้ว่า อุดมการณ์ทางศาสนาเองก็สามารถกลายเป็นพลังต่อต้านอำนาจ หรือพุ่มพักความไม่พอใจในสภาพชีวิตของผู้ถูกกดขี่ได้ โดยเฉพาะเมื่อคำสัญญานั้นไม่เป็นจริง ในหลายกรณีศาสนากลายเป็นพลังเปลี่ยนแปลงสังคมที่ทรงพลังได้เช่นกัน (Rogers & Konieczny, 2018)

## บทส่งท้าย

เมื่อพิจารณาแนวคิดของ Marx อย่างละเอียด จะพบว่า ศาสนาไม่ได้เป็นเพียง “ยาฝิ่น” โทษร้ายแรงที่กล่อมให้ผู้ถูกกดขี่หลงลืมความทุกข์ แต่ยังเป็นเสียงทอดถอนใจและ “หัวใจ” ในโลกที่ไร้หัวใจ ซึ่งส่องสะท้อนความเจ็บปวดของมนุษย์ภายใต้โครงสร้างที่ไม่เป็นธรรมและสภาพชีวิตที่ถูกกดขี่

แม้จะมีผู้กล่าวอ้างว่าโลกในศตวรรษที่ 21 ดูเหมือนเป็นโลกของฆราวาส และศาสนาหมดบทบาทลงแล้ว แต่ตราบดีก็ตามที่โครงสร้างสังคม การเมือง และเศรษฐกิจยังคงผลิตสร้างเหลื่อมล้ำอย่างรุนแรง ศาสนาก็จะยังคงมีบทบาทในการปลอบประโลมจิตใจและจิตวิญญาณที่บอบช้ำ บางทีศาสนาอาจจะยิ่งทวีความสำคัญในฐานะทางเลือกหรือทางหลบหนีออกจากชีวิตวุ่นวายของความเป็นสมัยใหม่และโลกทุนนิยม เนื่องจากมันหิบบิ้น “ความหมาย” หรือหัวใจให้กับมนุษย์ในโลกที่ไร้หัวใจ เราจึงยังเห็นว่าผู้คนไม่น้อยหันหน้าเข้าหาศาสนา ลัทธิ ความเชื่อกระแสรอง ดังที่ปรากฏตามหน้าข่าวแทบทุกวัน

แม้จะมีผู้วิจารณ์ว่า Marx เป็นพวกโรแมนติคและมองโลกในแง่ดีเกินไป เพราะแม้จะล้มล้างระบบชนชั้นได้ เกิดสังคมแห่งความเสมอภาค และปราศจากความสัมพันธ์ทางการผลิตที่กดขี่ขูดรีด ความทุกข์ก็จะยังคงดำรงอยู่ในโลก ตราบใดก็ตามที่มนุษย์ยังเป็นสิ่งมีชีวิตที่ต้องเกิด แก่ เจ็บ ตาย และยังเป็นสัตว์สังคมที่ต้องมีปฏิสัมพันธ์กับผู้อื่น และมีกฎกติกากำกับความสัมพันธ์นั้น แต่ Marx ก็ไม่ได้ไร้เดียงสาขนาดนั้น เขาไม่ได้เสนอสังคมที่ปราศจากความทุกข์ หากแต่เป็นสังคมที่มนุษย์สามารถใช้ชีวิตอย่างมีศักดิ์ศรี และมีเสรีภาพในการเติมเต็มศักยภาพของตน โดยปราศจากโครงสร้างทางเศรษฐกิจหรือชนชั้นมาขวางกั้น

ถามว่าจะจริงอย่างที่ Marx เสนอหรือไม่ เราไม่มีทางรู้ได้ เพราะที่ผ่านมายังไม่เคยมีสังคมเช่นนั้นเกิดขึ้น แต่ Marx ก็ได้ทิ้งคำถามสำคัญไว้ให้นักมานุษยวิทยา ศาสนา ไม่ใช่ภารกิจในการเป็นแนวทางของการปฏิบัติ หรือการหาทางสร้างโลกที่ผู้คนสามารถปลอบประโลมความทุกข์โดยไม่ต้องพึ่งศาสนา แต่เป็นคำถามพื้น ๆ กว้างนั้น ซึ่งปรากฏผ่านงานภาคสนามของเรา อาทิ อะไรคือ

อุปสรรคที่ทำให้ “โลกที่มีหัวใจ” ไม่อาจเกิดขึ้นได้? และหากศาสนายังคงเป็นที่พึ่งของผู้ยากไร้ พวกเราทั้งหมดกำลังใช้ชีวิตอยู่ในสภาพสังคมและเศรษฐกิจแบบใดกันแน่

## ผู้เขียน

ปิยนันท์ จินา นักวิชาการอิสระ

## เอกสารอ้างอิง

- Feuerbach, L. (1989). *The Essence of Christianity*. Prometheus Books.
- Ignatieff, M. (2021). *On Consolation: Finding Solace in Dark Times*. Metropolitan Books.
- Marx, K. (1844). A contribution to the critique of Hegel's philosophy of right: Introduction. *Deutsch-Französische Jahrbücher*, 1(1), 1-12.
- Marx, K. (1975). Theses on Feuerbach. In F. Engels, *Ludwig Feuerbach and the end of classical German philosophy* (Vol. 5, pp. 6-8). International Publishers.
- McKinnon, M. A. (2005). Reading 'Opium of the People': Expression, Protest and the Dialectics of Religion. *Critical Sociology*, 31(1-2), 29-45.  
<https://doi.org/10.1163/1569163053073740>
- Rogers, M. & Konieczny, E. M. (2018). Does religion always help the poor? Variations in religion and social class in the west and societies in the global south. *Palgrave Communications*, 4(1), 1-12. <https://doi.org/10.1057/s41599-018-0118-x>
- Weston, F. (2012). *Marxism and Religion*. สืบค้นจาก <https://marxist.com/theory-marxism-and-religion.htm> เมื่อวันที่ 18 กันยายน 2568.